

D. E. YUSİFOV

**İNSAN:
TƏBİƏT VƏ CƏMİYYƏT**

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
17aprel 2014-cü il tarixli 429 saylı əmri ilə
dərs vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir.**

Bakı-«AVROPA»-2014

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat
İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.*

Redaktor:

BDU-nin genetica və təkamül təlim kafedrasının biologiya elmləri doktoru, professor M.Ş.Babayev

Rəyçilər:

-AMEA-nın Coğrafiya İnstitutunun Landsaftşünaslıq və landsaftı planlaşdırılması şöbəsinin müdiri, coğrafiya elmləri doktoru E.K.Əlizadə

- ADPU-nun ekologiya kafedrasının biologiya elmləri doktoru, professor R.L.Sultanov

-AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun Maliyyə, pul-kredit siyasəti şöbəsinin baş elmi işçi, iqtisad elmləri doktoru, professor A.H. Qafarov

- BDU-nin genetica və təkamül təlim kafedrasının biologiya elmləri namizədi, dosent M.M.Məcidov

Y-93. D.E.Yusifov. İNSAN: TƏBİƏT VƏ CƏMİYYƏT
Bakı, «AVROPA»- 2014, 206 s

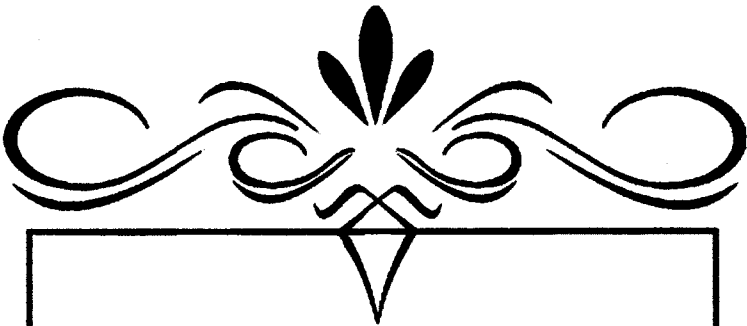
İnsan: təbiət və cəmiyyət dərslisi Universitetinin tibbi biologiya, biologiya, ekologiya fakültələri üçün ətraf mühitin antropogen çirkləndirilməsi, təbii və texnogen mühitin birgə inkişafının əhəmələri, davamlı inkişaf konsepsiyası, regionlarda tarazlıq inkişafının təmin olunmasında torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadəsi rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatının inkişafı, biosferin ekoloji qorunması, müasir ekologiyaya global problemləri və onların həlli yolları, beynəlxalq hüququn Azərbaycan və Rusiya qanunvericiliyinə əsasən ekologiyaya dair xüsusi məsələlərə baxılır.

Y $\frac{4702060106-14}{8032-2014}$ Qrifli nəşr

© «AVROPA» nəşriyyatı, 2014

261428

5
y 94

“İnsan özündən sonra üç xeyirli iş qoyub gedir, özünə və millətinə hörmət gətirən təmiz ad, yaxşı övlad və özündən sonra xalqı faydalandıran bilik”.

Məhəmməd Peyğəmbər

Təhsil millətin gələcəyidir.

H.Ə.Əliyev

*Məktəb bilik deməkdir, maarif deməkdir.
Biz çalışmalıyıq ki, gənclərimiz savadlı,
tərbiyəli olsunlar.*

İ.H.Əliyev

*O ölkələr inkişaf edir ki, orada təhsil yüksək
səviyyədədir.*

İ.H.Əliyev

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	7
--------------	---

Birinci fəsil

1. İNSAN EKOLOGİYASI PROBLEMİ VƏ ONUN SOSIAL-COĞRAFI ASPEKTLƏRİ	11
--	----

İkinci fəsil

2. İNSAN EKOLOGİYASI MƏZMUNU	28
2.1. Kurs tapşırıqları	28
2.2. İşgüzar oyun	31
2.3. İşgüzar oyunun təsviri	32

Üçüncü fəsil

3. İNSAN EKOLOGİYASININ ƏSAS TƏRKİB HİSSƏ- LƏRİ	37
3.1. İnsan bioloji növ kimi	38
3.2. Maddələr mübadiləsi	44
3.3. İnsanın biosferdən ayrılmazlığı	48
3.4. İnsanın mühit amillərinin təsirinə reaksiyasının norma və tipləri	51
3.5. Adaptasiya, stress, distress	54
3.6. Sağlamlıq	62
3.7. Antropogen çirkləndiricilərinin təsnifatı	64
3.8. Ayrı-ayrı çirkləndiricilər	71
3.9. Ekoloji patologiya	78
3.10. Ekoloji qaçqınlar	80

Dördüncü fəsil

4. SOSIAL EKOLOGİYA	85
4.1. İnsan-biososial növdür	85
4.2. Ətraf mühit sosial uyğunluqları	90
4.3. Antropogen amil kimi insanın fəaliyyəti	96
4.4. Ekologiya, iqtisadiyyat və siyasət	111
4.5. Ekoloji təminatın iqtisadi effekti	114
4.6. Sosial mühit ekoloji mədəniyyətin formalaşma amilidir	115

Bəşinci fəsil

5. TƏBİİ VƏ TEXNOGEN MÜHİTİN BİRGƏ İNKİŞAFI-NIN ƏNƏNƏLƏRİ	117
5.1. «Bumeranq effekti».....	121
5.2. Davamlı inkişaf konsepsiyası.....	122
5.3. Azərbaycan regionlarında tarazlı inkişafın təmin olunmasın-da torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması.....	125
5.4. Azərbaycan regionlarında torpaq və su ehtiyatlarından istifadənin prioritet istiqamətlərinin təhlili və qiymətlən dirilməsi.....	135
5.5. Azərbaycan regionlarında tarazlı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişafı biosferin ekoloji qorunması kontekstində.....	152
5.6. Təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinin ekoloji məsələləri.....	167
5.7. Təbii sərvətlərin istifadəsi və ətraf mühitin mühafizəsinin idarə edilməsi.....	175

Altıncı fəsil

6. EKOLOGİYA SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARI	182
6.1. Ekoloji problemlərinin qlobal xarakteri.....	183
6.2. Müasir-ekoloji böhran və onların həlli yolları.....	186
6.3. Ozon qatına təsir edən amillər.....	186
6.4. Beynəlxalq ekoloji hüququn təyinatı.....	192
ƏDƏBİYYAT	198
İxtisarla yazılmış sözlər	203

ÖN SÖZ

Azərbaycan Respublikasında son illərdə *Ünummilli lider Heydər Əliyev* tərəfindən əsası qoyulmuş və hazırda *Prezident İlham Əliyevin* uğurla həyata keçirdiyi siyasətin nəticəsində ölkəmiz sürətlə inkişafdadır və bu inkişaf bütün sahələri əhatə edir. XX əsrin sonu və XXI əsr elmin nəzəri diqqətinin məhz insana yönəlməsi ilə istiqamətləndi. Antropoloji problemlər cərgəsində fəaliyyət göstərən fəlsəfi konsepsiyalar subyektiv-antropoloji və obyektiv-antropoloji qruplar adı altında tanınırlar. Hər iki qrupun tədqiqat obyektinin nəticəsi olan insan əxlaqi, idraki, dini və s. dəyərlərin məcmusu kimi dünyanı yaradır, çünki bu mövqe onun həyatının əsas məğzi və mənasıdır. Antropologiya problemləri əsasən üç istiqamətdə formalaşmışdır. Bu baxımdan sosiobioloqlar insan və onun davranışını bioloji qanunlarla əlaqələndirirlər (K. Lorens, Uilson, R. Orivers, R. Aleksander).

David Yum «İnsan təbiəti haqqında traktat» əsərinin girişində yazır: «Dünyaya elmdə yenilik gətirməyə iddia edən adam üçün sələflərinin təqlid etdikləri bütün sistemləri qınamaqla özünüküləri öyrənmək üçün mühit hazırlamaq qədər ali və təbii olan heç bir şey yoxdur».

Əslində biz insan ekologiyasını öyrənərkən dünyanın, dünyanı öyrənərkən insanın təbiətini öyrənmiş oluruq. İnsan varlıq kimi dünyanın özündə, dünyanın mahiyyəti isə insanın mahiyyətindədir. Bu əlaqəni hələ əsrin əvvəllərində Berdyayev belə ifadə etmişdir: «İnsanın varlığı anlaması insanın özündə gizlənmişdir». İnsanın, həyatın və dünyanın həqiqətləri bir bilgi yumağı kimidir. İnsanın bu yumağı açmasının ip ucu onun öz mahiyyətidir. Allaha çatmağın yolu belə insandan başlayır. İnsanın öyrənməsi, onun sərbəst düşünmək məna dərək olunma zərurətini yaradır. İnsan özü dərək etməyə başladığı andan etibarən əbədi həyat istəyi onu fəth etmişdir.

İnsan varlığın ali pilləsi, inkişafın son məhsulu və təkmilləşmiş varlıqdır. İnsanı Özündən əvvəlki fiziki və bioloji varlıqlardan fərqləndirən əsas keyfiyyəti ağıla malik olmasıdır.

İnsan mahiyyəti onun əmələgəlmə prosesi ilə sıx bağlıdır. Müasir elmi təsəvvürlərə görə insan digər canlılarla birlikdə eyni mənşədən inkişaf edərək dəyişmələr nəticəsində bugünkü halına çatmışdır. Cismin xarici təzyiqlərə cavabı qüvvələr nisbətindən asılı olaraq ya dəyişir, yaxud da dağılır. Bu, cisimlərin fiziki və kimyəvi xassələri kimi təzahür edir. Bioloji varlıqlar fiziki cisimlərdən fərqli olaraq xarici təzyiqlərə fəal cavab verirlər. Bioloji varlıq bu üsulla mövcudluq imkanını xeyli artırmış olur. İnsan xarici təsirlərə həm fiziki, həm də bioloji varlıqların üsulları ilə, həm də onlardan fərqli üsulla cavab verir. Aydınır ki, insan ağıl təhlükəni xarici təzyiqlərə qarşı başqa varlıqları qoymaqla dəf edir. Bu da onun sosial fəaliyyətinin kompleksi kimi təzahür edir və onun mövcud olmaq imkanlarını başqa varlıqlara nisbətən artırır. Mahiyyətinə görə bütün varlıqları fiziki, bioloji və sosial mahiyyətli varlıqlar kimi üç qrupa bölmək olar. İnsanın fiziki mahiyyəti ilə bioloji mahiyyəti arasında və bioloji mahiyyəti ilə sosial mahiyyəti arasındakı nisbət varlıqların bir-birindən hansı millətlərdə meydana gəlməsinə mütənəsbidir. İnsan mahiyyətinin təzahürlərinin ətrafla, təbiət və cəmiyyətlə əlaqəsi ikitərəflidir, qıcıqlar insan bədəninə təsir edib, onda insana məxsus davranış və bioloji reaksiyalar törətdiyi kimi, insan da öz növbəsində qıcıqlara təsir etmək qabiliyyətindədir. Ətraf mühitin, bioloji varlıqların həm kəmiyyətinə, həm də keyfiyyətinə təsir göstərməsi şübhə doğurmur. Lombraro hesab edir ki, ətraf mühitin dolayısı ilə dahi adamların doğulmasına təsiri onun dəlillərin doğulmasına təsiri ilə analogiya təşkil edir. Bu həmçinin yaradıcılığa da aiddir. Coğrafi mühit insanın digər qabiliyyətlərinə də təsir edir. F. De Laroşfiko qeyd edir ki, insan ağıl və ürəyi, həmçinin onun nitqi, xarakteri doğulduqları ölkənin və ya ərazinin nəqşəsidir.

Təbiət və cəmiyyətdə ekoloji vəziyyəti, inkişaf imkanları və insan potensialının realizə edilməsi, məsəl, uzun və layiqli ömür sürmək imkanı iqtisadi, sosial, mədəni həyat səviyyəsindən kifayət qədər asılı olmasına baxmayaraq, bu hər zaman müəyyənləşdirici faktor kimi qiymətləndirilə bilməz. Buna

sübut olaraq, yuxarıda faktları nəzərdən keçirmək kifayətdir. İnsanın təbiətdə yeri, onun cəmiyyətdə vəziyyəti, onun şəxsi potensialının həyata keçirilməsi, yəni uzunmüddətli və layiqli yaşaması üçün şəraitin formalaşması ölkədə olan iqtisadi vəziyyətdən çox asılıdır. Ölkədə iqtisadiyyatın yüksək səviyyədə olması cəmiyyətin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına imkan verir, onun sağlamlığını qorumaq və savadını artırmaq üçün şərait yaradır.

İnsan ekologiyasının, ətraf mühitin qorunması və biomüxtəlifliyin mühafizəsinin insan sağlamlığı və uzunömürlülüyünə təsiri böyük olduğundan, onun keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün bir sıra beynəlxalq göstəricilərdən istifadə olunur. Bu göstəricilərdən biri mövcud olan qoruqların, yasaqların və digər qorunan təbii sahələrin ölkənin ümumi sahəsinin neçə faizini təşkil etməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikası ərazisinin 5,5%-ni qoruqlar və yasaqlar təşkil edir və ümumdünya göstəricisindən (9,5%) az olsa da, bir sıra ölkələrin göstəricilərindən yüksəkdir.

Təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi sosial-coğrafi problemlərin formalaşmasına təsir göstərən, insan və ətraf mühitin dialektik yekdilliyidir. İctimai strukturların təbiətin və onları əhatə edən mühitlə əlaqəsini öyrənən elmi sahələrin birləşməsi sosial ekologiya elminin əsasını təşkil edir. İnsan Yer kürəsi biokütlesinin tərkib hissəsi kimi, özünün bütün təkamülü boyunca mühitdən bilavasitə asılı vəziyyətdə olur. İnsanın və mühitin dinamik yekdilliyi nə qədər yüksək olarsa, insanların sağlamlığını əks etdirən «həyat keyfiyyəti» də o qədər yaxşı olar. İnsan biososial növ kimi həm bioloji, həm də sosial qanunlara tabedir, ona görə də insan Yer kürəsində vahid biososial növdür. Məhz buna görə də müəllifin təqdim etdiyi bu əsər olduqca aktualdır. O cümlədən, elmi-praktik əhəmiyyətə malikdir. Bu kitab insan, bəşəriyyət, təbiət və ətraf mühit münasibətlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin dərk edilməsində mühüm əhəmiyyətə malik bir əsər kimi bizim tərəfimizdən yüksək qiymətləndirilir.

D.E.Yusifovun qələmə aldığı «İnsan: təbiət və cəmiyyət»

adlı əsəri təbii və texnogen mühitin birgə inkişafının ənənələrini özündə əks etdirir. Əsərdə texnogenezin global ekoloji böhranı meydana çıxardığı və onun qarşısının alınması məqsədi ilə ölkəmizdə «ekoloji ekspertiza»nın həyata keçirdiyi qeyd olunur. Ekoloji problemlərin global xarakteri və beynəlxalq ekoloji hüquq normaları təqdim olunmuş dərslikdə ətraflı şərh edilir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq, D.E.Yusifovun qələmə aldığı «İnsan: təbiət və cəmiyyət» adlı əsərinin universitetlərin müvafiq fakültələrində, təhsil ocaqlarında dərs vəsaiti kimi istifadə edilməsini və onun nəşr olunmasını məqsədəuyğun hesab edirəm.

*Milli Elmlər Akademiyasının
Müxbir üzvü Əli Xudu oğlu Nuriyev*

Birinci fəsil

1. İNSAN EKOLOGİYASI PROBLEMİ VƏ ONUN SOSIAL-COĞRAFI ASPEKTLƏRİ

XX əsrin başlanğıcı fəlsəfənin nəzər diqqətinin məhz insana yönəlməsi ilə ətraf mühiti cəlb edir. Antropoloji problemlər cərgəsində fəaliyyət göstərən fəlsəfi konsepsiyalar birləşdi. Şərti olaraq iki qrupa bölünən bu konsepsiyalar subyektiv antropoloji və obyektiv-antoloji qruplar adı altında tanınırlar. Hər iki qrupun tədqiqat obyektinin nəticəsi olan insan əxlaqi, idraki, dini və s. dəyərlərin məcmusu kimi dünyanı yaradır, çünki bu mövqe onun həyatının əsas məğzi və mənasıdır. Fəlsəfi antropologiya əsasən üç istiqamətdə formalaşmışdır. Bu baxımdan sosiobioloqlar insanı və onun davranışını bioloji qanunlarla əlaqələndirirlər (K.Lorens, Uilson, R.Qrivers, R.Aleksander).

Fəlsəfi antropologiyada müəyyən mövqeyi olan tədqiqatçılardan biri kimi M.Şeler «İnsanın kosmosda vəziyyəti» (1828) və Q.Plesner «Ülviliyin pillələri və insan» (1928) adlı əsərlərində insanın mahiyyətinin konkret elmi və praktik cəhətdən bütün üzvi aləmlə qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsini irəli sürürlər.

David Yum «İnsan təbiəti haqqında traktat» adlı əsərinin girişində yazır: «Dünyaya fəlsəfədə və elmdə yenilik gətirməyə iddia edən adam üçün sələflərinin təklif etdikləri bütün sistemləri qınamaqla özününküləri öyrənmək üçün mühit hazırlamaq qədər ali və təbii olan heç bir şey yoxdur».

Əslində biz insanı öyrənərkən dünyanı, dünyanı öyrənərkən insan təbiətini öyrənmiş oluruq. İnsan biososioloji varlıq kimi dünyanın özündə, dünyanın mahiyyəti isə insanın mahiyyətindədir. Bu əlaqəni Berdyayev belə ifadə etmişdir: «İnsanın varlığı anlaması insanın özündə gizlənmişdir.

İnsanın, həyatın və dünyanın həqiqətləri bir bilgi yumağı kimidir. İnsanın bu yumağı açmasının ip ucu onun öz mahiyyətidir. Allaha çatmağın yolu belə insandan başlayır. İnsanın öyrənilməsi, onun fəlsəfi mənada dərk olunma

zərurətini yaradır. İnsan özü dərk etməyə başladığı andan etibarən əbədi həyat istəyi onu fəth etmişdir. Bu istəyin mahiyyəti çox yaşamaq ehtirasından deyil, həqiqəti sonadək olduğu kimi dərk etmək arzusundan yaranmışdır. Çünki əbədi olan mütləq həqiqətdən ibarətdir.

İnsan varlığın ali pilləsi, inkişafın son məhsulu və təkmilləşmiş varlıqdır. Onu özündən əvvəlki fiziki və bioloji varlıqlardan fərqləndirən əsas keyfiyyət ağıla malik olmasıdır.

İnsanın mahiyyəti onun əmələgəlmə prosesi ilə sıx bağlıdır. Müasir elmi təsəvvürlərə görə insan digər canlılarla birlikdə eyni mənşədən inkişaf edərək dəyişilmələr nəticəsində bugünkü halına çatmışdır. Cismin xarici təzyiqlərə cavabı qüvvələr nisbətindən asılı olaraq ya dəyişir, yaxud da dağılır. Bu cisimlərin fiziki və kimyəvi xassələri kimi təzahür edir.

Bioloji varlıqlar fiziki cisimlərdən fərqli olaraq, xarici təzyiqlərə fəal cavab verirlər. Bioloji varlıq bu üsulla mövcudluq imkanını xeyli artırmış olur. İnsan xarici təsirlərə həm fiziki, həm də bioloji varlıqların üsulları ilə, onlardan fərqli üsulla cavab verir. Aydın ki, insan ağı təhlükəni xarici təzyiqlərə qarşı başqa varlıqları qoymaqla dəf edir. Bu da onun sosial fəaliyyətinin kompleksi kimi təzahür edir və onun mövcud olmaq imkanlarını başqa varlıqlara nisbətən artırır. Mahiyyətinə görə bütün varlıqları fiziki, bioloji və sosial mahiyyətli varlıqlar kimi üç ümumi qrupa bölmək olar.

Uzun sürən təkamül prosesinin məhsulu olan insan özünün tarixi inkişafının bütün mərhələlərində insan olaraq qalmışdır. Ontogenez və filogenezində digər varlıqlarla hansı oxşarlıqların olmasından asılı olmayaraq insan insana doğru inkişaf edən xüsusi bir varlıqdan əmələ gəlmişdir. İnsanın mürəkkəb mahiyyəti də onun fiziki varlığının ən ibtidai halında da mövcud olmuşdur.

Freyd qeyd edirdi ki, «Hər bir ayrıca fərdə ibtidai insan faktiki olaraq saxlanılır və istənilən insan kütləsindən yenidən ibtidai sürü meydana gələ bilər». Lakin bu fikir özünü doğrultmur, çünki «ibtidai insan» anlayışı insanlığın ən qədim tarixinə aid edilir və bu tarixi dövr bir çox məqamlarda

insanla əlaqələndirilmir. Əgər insanın özünə hərtərəfli qiymət vermək istənildisə, onda Nitsşenin fikrini əsas götürərək «insanın başlanğıcından ehtimal olunan gələcəyinə qədər tarixi dövr sərhədlərində göstərmiş olduğu və göstərəcəyi təzahürlərindən asılı olmayaraq, küll halında qəbul edilməlidir. Fiziki cisimlərdən fərqli olaraq insan inkişafda olan bir prosesdən ibarətdir. İnsanda dəyişilmə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət istiqamətindədir. Bütün bu dəyişilmələr heç də insanın mahiyyətinin dəyişilməsi kimi yox, yalnız onun mahiyyətinin növbələşmiş təzahürləri kimi meydana çıxır. Beləliklə, insanı mövcud edən onun mahiyyətidir və bu mahiyyət dəyişilməzdir. İnsanın tarixi və təbii dəyişilmələri onun sabit, dəyişilməz mahiyyətinin təzahürləridir.

İnsanın konkret mahiyyəti nədən ibarətdir? Sualına cavab olaraq demək olar ki, ən qədim və geniş yayılmış təsəvvürlərə görə insan cismani, mənəvi və ruhi varlıqdır. Ocümlənn insan bədəndən və bu bədəndə mövcud olan ruhdan ibarətdir. İnsan bunların birliyindən təşkil olunur. Ruh bədəni tərk etdikdən sonra insan ölür. Amma o, yaşamaqda davam edir. Beləliklə, ruhla bədənin qarşılıqlı münasibəti, varlıqla mahiyyətin münasibəti kimi təsvir olunur. Feyerbax göstərir ki, «ruh şüurdan fərqli bir şeydir, iradə və şüur ruhun zəruri xüsusiyyəti deyil». Deməli, ruhla bədənin varlığı bir-birindən asılı ola bilməz. Bu isə məntiqə görə o deməkdir ki, ruh bədənsiz, bədən ruhsuz yaşaya bilər.

İnsanın üçlü mahiyyətdə olması onun hər hansı bir təzahürünün üçlü səbəbdən yaranmasına və ya eyni şərtlər daxilində üçlü təzahür etməsinə səbəb olur. İnsan qəlbin və cismin sintezindən ibarətdirsə və bu ikisi hansısa üçüncüdə birləşməmişsə, belə sintez mənasızdır, üçüncü ruhdur.

T.Hobbsa görə, «İnsan təbiəti onun qidalanma, hərəkət, çoxalma hissi və əqli, təbii qabiliyyətlərinin cəmidir». Bu qabiliyyətlərdə hərəkət fiziki, qidalanma və çoxalma bioloji, ağıl və qabiliyyət isə sosial təbiətlidir.

İnsanın fiziki mahiyyəti ilə bioloji mahiyyəti arasında və bioloji mahiyyəti ilə sosial mahiyyəti arasındakı nisbət

varlıqların bir-birindən hansı millətlərdə meydana gəlməsinə mütənasibdir.

İnsan mahiyyətinin təzahürlərinin ətrafla, təbiətlə əlaqəsi ikitərəflidir. Qıcıqlar insan bədənində təsir edib onda insana məxsus davranış və bioloji reaksiyalar törətdiyi kimi, insan da öz növbəsində, qıcıqlara təsir etmək qabiliyyətindədir.

İnsanın mahiyyəti bütün fərdlərin göstərdiklərinin məcmusundan ibarətdir. İnsan bədənini bir fiziki şey kimi mövcuddur və hər bir fiziki mövcudluq kimi onun da fiziki mahiyyəti vardır. Fiziki mahiyyətin təzahürləri bioloji təzahürlərlə birgə meydana çıxır.

Bioloji varlıqlar, yəni canlılar qeyri-üzvi dünya ilə çox sərt və ciddi sərhədləri olan yeni bir sistemə daxildir. Onlar qeyri-üzvi maddələrdən fərqli olaraq bioloji qanunauyğunluqlara, qeyri-üzvi hərəkətdən və dəyişmələrindən fərqli hərəkət və dəyişmələrə məruz qalırlar. Bioloji varlıqlar, həm də fiziki şeylərə məxsus mahiyyətə malikdirlər. Bioloji mahiyyət fiziki mahiyyətdən təzahürlərin sürətliliyi ilə fərqlənir. Bunu zaman asılılığı müəyyən edir.

İnsan da bioloji varlıq kimi özündə bioloji mahiyyətin xüsusiyyətlərini daşıyır. Hisslər və emosiyalar bioloji təbiətlə olduğundan onlar həyat gücü ilə sıx əlaqədədir.

Bioloji mahiyyətin əsas təzahür formalarından biri də odur ki, bioloji varlıqlar bioloji enerjini ətraf mühit vasitəsi ilə alır və xarici təsirlərə fəal cavab verir. Bunu Qumilyev belə əsaslandırır. «Bütün canlı sistemlər məhv olmaya müqavimət göstərirlər, onlar antientropatikdirlər və mümkün olan dərəcədə xarici şərtlərə uyğunlaşırlar». İnsanlar da yaşadıkları şəraitə uyğunlaşır. Uyğunlaşma və onun qanunauyğunluqları bioloji mahiyyətlə bağlıdır və bu xassə bioloji mahiyyətin xarici təsirlərə cavabı kimi təzahür edir. Ən mühüm bioloji qanunlardan biri insanın da məruz qaldığı *təbii seçmədir*. Lakin heyvanlardan fərqli olaraq insanda təbii seçmənin destruktiv təsirini irsiyyətli və ya ənənəvi siqnalların sabitləşdirici rolu ilə bərabərləşdirən amil mövcuddur. Beləliklə, insanın mütləq bioloji varlıq qanunlarına tabe olmaması onun mahiyyətinin

mürəkkəbliyi ilə sıx bağlılıq təşkil edir.

İnsan müxtəlif yaş dövrlərində yeni təzahürlərlə özünü göstərir. Başqa sözlə desək, insan ömrü bioloji mahiyyətin zaman əlaqəsinin təzahürü kimi meydana çıxır. İnsanın biosfer ilə əlaqəsi də onun bioloji mahiyyətinin təzahüründə özünü göstərir. Qumilyev yazır ki, «təbiətdə etnik sahələr mövcuddur. Bu sahələr elektromaqnit sahələrinə, cazibə sahələrinə və s. bənzəyir, eyni zamanda da fərqli xüsusiyyətlərə malikdir, kollektiv psixologiyanı aydınlaşdırır».

Vernadskinin fikrincə, insan biosferdə ondan ayrılmaz yaşayır. O, yalnız onu bilavasitə hiss orqanları vasitəsilə tədqiq edə bilir, onu və onun obyektlərini duymağa qabil olur. Biosferdən o tərəfə ağıl vasitəsilə nüfuz edə bilər. Beləliklə, insanın bioloji mahiyyəti onun biosferdəki mövcudluğunun təzahürlərinin sərhədlərinə uyğundur. İnsanın uyğunlaşması bioloji mahiyyətin təzahürü kimi antropoloji, həm də məişət və mədəniyyət fərqlərində özünü göstərir. Bunların hər ikisi bioloji təbiətlidir.

Bioloji varlıqlar inkişaf etdikləri yerə uyğun olaraq müxtəlif təzahürlər göstərirlər. Onların inkişaf və çoxalma prosesləri bu əlaqələrlə şərtlənmişdir. İnsanın ətraf mühitə təsiri və eyni zamanda, ətraf mühitdən asılı olaraq çoxalmasının xüsusiyyətləri də bu əlaqələrə yaxındır.

Ətraf mühitin bioloji varlıqların həm kəmiyyətinə, həm də keyfiyyətinə təsir göstərməsi şübhə doğurmur. Lambrozo hesab edir ki, «ətraf mühitin dolaylı yol ilə dahi adamların doğulmasına təsiri onun dəlillərin doğulmasına təsiri ilə analoqiyaya təşkil edir». Bu həmçinin yaradıcılığa da aiddir.

Coğrafi mühit insanın digər qabiliyyətlərinə də təsir edir. F. De Laroşfuko qeyd edir ki, «insan ağılı və ürəyi, həmçinin onun nitqi, xarakteri doğulduqları ölkənin və ya ərazinin nəqşəsidir». Manteqaçın fikrinə görə fərdin xüsusi həssaslığı və ya ətraf mühitin xüsusi şərtləri vəcdəgəlməni mümkün edir».

Artıq qeyd olunduğu kimi insanın bir çox təzahürləri onun yaş dövrləri ilə bağlıdır. Bu məhz bioloji mahiyyətin zaman asılılığından doğur. Xabard yazırdı ki, «Yaşamaq dina-

mikası orqanizmdə mövcuddur. O, bioloji növdən irsən alınıb». Beləliklə, irsiyyət bioloji varlıqların zaman asılılığının bir növdən başqa növə ötürülməsi qanunauyğunluğudur. Bioloji mahiyyətin mövcudluq üsulu isə çoxalma kimi təzahür edir. İrsiyyətin qanunu kimi çoxalma zamanı hüceyrə eyniliyi meydana çıxır. Hər hansı hüceyrə yalnız özünəməxsus hüceyrə törətmək qabiliyyətinə malikdir. Buna görə də o, bölünərkən öz keyfiyyətlərinə uyğun hüceyrə yaradır.

Cinsiyyətin (kişi və qadın) əmələ gəlməsi də bioloji mahiyyətin təzahür formalarından biridir. Bu təzahür forması bioloji mahiyyətin kateqoriyası kimi məlum olan hisslərlə bağlıdır. Belə ki, özlüyündə hisslər bir-birilə məhəbbət və nifrət kimi ziddiyyətdədir (cinsiyyət hisslərinin ziddiyyətlərinin elə həlli mövcuddur ki, eyni bir varlıqda, eyni vaxtda mövcud ola bilmirlər). Deməli, barışmaz ziddiyyətli hisslər cinsiyyət fərqlərinin yaranmasına səbəb olur və bu hisslər ayrı-ayrı cinsiyyətlərin də aparıcı mövqeyində olurlar.

Orqanizmin fəaliyyət qabiliyyətlərində baş verən dəyişilmələr yalnız bioloji fəaliyyətlə bağlı olur. Bioloji varlıqların zamandan asılılıq qanunları olduğu kimi insanın fəaliyyət və qabiliyyətlərində təzahür edir. İnsanların xarici mühitin təsirlərinə məruz qalması onda uyğunlaşma mexanizmini yaradaraq antropoloji fərqlər meydana çıxarmışdır. Bioloji varlıqların mövcudluq üsulu öz nəslilə həyatı davam etdirməyin təzahürü kimi ailə, tayfa, xalq kimi sosial qurumlar yaratmış və bu münasibətlər bioloji mahiyyətin təzahürü kimi meydana çıxmışdır. Belə bir vəhdətin meydana çıxması təbiətlə cəmiyyətin sıx əlaqəliliyindən və üzvi sintezindən irəli gələrək təbiət-cəmiyyət münasibətlərinin vəhdəti kimi təzahür edir. İnsan isə bir təbiət övladı kimi onun rəngarəng qanunları altında formalaşaraq təbiəti özündə yaşatmağa nail olmaqla bərabər, özü də qanuni bir hal kimi onun müəyyən bir hissəsinə çevrilir, çünki təbiətin əsrəfi sayılan insan, həm də onun bir zərrəsidir.

İnsanın mənşəyi və formalaşmasının açıq məkanı – landşaftı zəbt edən müxtəlif bitki və heyvan qruplarının vahid təkamül zəncirinin halqalarından biridir. İnsanın formalaşması

26-428

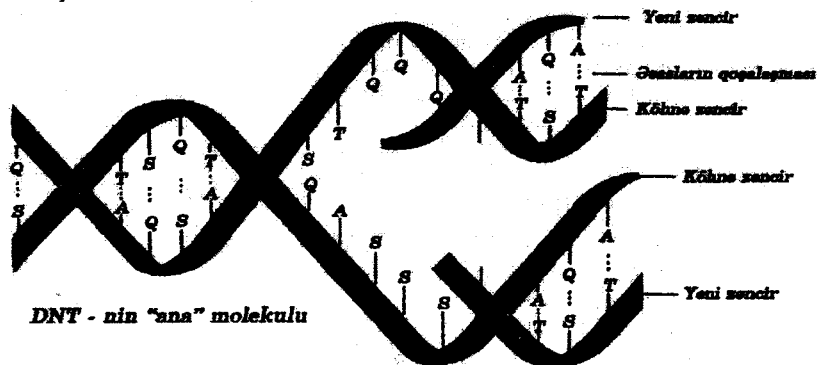
prosesi təbii mühitdəki kəskin dəyişikliklər fonunda baş vermişdir. Soyuqlaşma və yüksək enliklərdə üz örtüyünün yayılması, daha aşağı enliklərin qurulaşması və bitki örtüyünün dəyişməsi ali primatların insanın əcdadlarının həyat tərzində və davranışında dəyişikliklərə səbəb oldu. Nəticədə ağıllı insan onun sağlamlığını açıq ərazilərdə müəyyən edən daha nadir növ kimi açıq məkanlarda həyata uyğunlaşmalar qazandı: morfoloji və fizioloji, kommunikativ davranış prinsipləri yalnız ona məxsusdur. İnsan bioloji növ olub öz həyat fəaliyyətində təbii mühitdən daha dolğun istifadə edir. Bu zaman insan nəinki həyat şəraitini yaxşılaşdırır, o, təbii və sosial varlıq kimi özünü də dəyişdirir. Qədim zamanlardan insanın sağlamlığı vacib dəyər olub, onun fiziki və ruhi rahatlığının, enerjini paylamaq bacarığı və müxtəlif həyat fəaliyyəti arasında diqqət, nəslin artırılması və nəsillərin rahatlığının əsası olmuşdur. Bütün xalqların tarixində iki əsas anlayış insanın sağlamlığı və onu əhatə edən mühit mərkəzi yerdə durur. XX-XXI əsrlərin əvvəllərində insanın sağlamlığı daha dəyərli olmuşdur. Müasir elm sağlamlığa iki formada – ictimai populyasiya və fərdi şəkildə baxır.

Sağlamlıq insanın bioloji, fizioloji və psixi funksiyasının, optimal əmək qabiliyyətinin və sosial fəallığın qısa yaşama müddətində saxlanması və inkişaf etdirilməsi kimi təyin edilir. Orqanizm yalnız ətraf mühitlə – təbiətlə mədəni, sosial-psixoloji, istehsal, yaşama yerinin vəziyyətilə qarşılıqlı əlaqədə normal fəaliyyət göstərir. İnsanı əhatə edən mühit fiziki, kimyəvi, bioloji, psixi-sosial, mədəni və texnogen amillər sistemi olub onun varlığına təsir göstərir, Mühit yaşama yeri, hava, qida, su, həyatın iqtisadi və sosial şəraitinin məcmusu kimi qiymətləndirilməlidir. İnsanın növ xüsusiyyətləri iri ölçüləri, düz yeriməsi, möhkəm əzələ sistemi, mükəmməl istilik tənzimi, fərdi inkişaf tempinin zəifləməsi, ictimai münasibətlərin güclənməsi, sağlamlıq əlamətləri mühitə adaptasiyadır. Zəifləmə, hər hansı əlamətin olmaması xəstəliyə işarədir. «İnsan tamamilə başqa xüsusiyyətə malik yeni varlıqdır. O, bütün üzvi varlıqlar üzərində qarşısızalmaz meylə malik böyük qanuna tabe deyil-

dir» – Andrey Volles.

Müasir insan şüurlu insan növünün nümayəndəsi kimi bir sıra əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlər onu «orta» insan kimi səciyyələndirir. İnsanın adaptativ əlamətləri onun ətraf mühitə nisbi uyğunlaşmasını təmin edir. Növ əlamətləri və xassələri insanın açıq sahədə həyatı, dik yeriməsi və mürəkkəb sosial təşkili ilə bağlıdır. İnsan gənc bioloji növ olub bir sıra «orta» göstəricilərə malikdir. Lakin onun ətraf mühitə bütün uyğunlaşmalarının heç də hamısı mükəmməl deyildir. Dik yerimə nəticəsində bədənin davamlılıq azalır, daxili orqanlar müdafiəsiz qalır. Yuxarıdakı orqanlar aşağıdakılara təzyiqlə göstərməklə onların funksiyalarını zəiflədir. Dik yerimənin müsbət və mənfi nəticələri irsən ötürülərək müasir insanın sağlamlığına təsir göstərir. İnsan primatlara qohumluq əlaqəsi ilə bağlıdır və onunla oxşar və fərqli əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlər irsiyyətli olaraq nəsil-dən-nəslə, valideynlərdən övladlarına ötürülür. Beləliklə, alimləri və bizim hər birimizi narahat edən sual bu prosesin necə baş verməsidir. Müasir elm sağlamlıq amili kimi irsiyyət haqqında xeyli məlumat toplamağa nail olmuşdur. İnsanın sağlamlığı və həmçinin xəstəliyi irsiyyətlə, ətraf mühitin vəziyyəti, həyat tərzi və səlahiyyənin vəziyyətilə müəyyən edilir. Əlamətləri təzahür etdirən genetik məlumatın valideynlərdən övladlara ötürülməsi hüceyrənin quruluşu və bölünmə xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. İrsiyyətli əlamətlər hər bir somatik hüceyrədə 46 xromosomda və genlərdə yerləşmişdir. Xromosomlar isə DNT-dən təşkil olmuşdur. Müxtəlif əlamətlər müxtəlif zülallarla müəyyən edilir. Makrotəkamül prosesinin yüksək proqresə aparan əsas və nəhəng istiqaməti sayılan aromorfozun (*Aromorfoz* – yeni üzvi aləmin inkişafının yüksək formada tərəqqiyə aparan bir yolu) mühüm əlaməti olan meyoza genlərin qruplaşması baş verir. Ona görə də hər bir insan öz əlamət və xassələrinə görə təkrarlanmazdır. Xromosom və genlərlə tənzimlənən irsiyyətli məlumatların normadan kənarlaşması nəticəsində təhrif olunma əlaməti kimi müxtəlif irsiyyətli xəstəliklər törəyir. İnsanın embrionu çoxlu amillərin təsiri altında inkişaf edir. İrsiyyətli xəstəliklər çətin müalicə olunan, hətta səmərəsiz

nəticələr verdiyinə görə nəsildən nəslə ötürülür. Ona görə də onların profilaktikası, yəni qarşısının alınması çox vacib və mühüm məsələdir. Genetiklər uzun illərdir ki, irsiyyətli xəstəliklərin təhlükəsi haqqında düşünür və onu «insan nəslinin cirləşməsi» adlandırırlar.

DNT-nin ikiləşməsi (redublikasiyası)

Hazırda irsiyyətli xəstəliklərin profilaktikası istiqamətində bir sıra tədqiqatlar aparılır. Anadangəlmə və irsiyyətli olan xəstəliklərlə mübarizənin yeni metodu – populyasiyanın genetik monitorinqi tətbiq olunub həyata keçirilir. Bu metod yeni mutasiyaların əmələgəlmə tezliyinin qeydə alınmasını və müşahidəsini nəzərdə tutur (*genetik monitorinq* – irsiyyətli xəstəliklərin genetik kod aparatında törətdiyi fəsadlar). Monitorinqin əsas vəzifəsi ətraf mühitin mutagen təsiredici amillərinə nəzarət funksiyasıdır. İrsiyyətli xəstəliklərin qarşısının alınması çox ciddi problemdir. Bəşəriyyəti daim bu problemin həlli ağır bir yük kimi düşündürür və narahat edir. Ətraf mühitin mühafizəsi, antimutagen maddələrin axtarılması və tətbiqi, ailənin planlı qurulması, bu zaman ciddi həkim genetik müayinəsinə istinad edilməsi, dünyaya gələcək körpənin diaqnostikası irsiyyətli xəstəliklərin qarşısının alınmasının vacib şərtləridir. İnsan bəşər tarixi boyunca daim incəsənət və təbiətdən müalicə məqsədilə bəhrələnməyə çalışmışdır. Təbiətin gözəlliyi insanın ümumi vəziyyətini yaxşılaşdırır. Rəng, səs, ərazinin relyefi insanda emosional əks-səda yaradır, onu həyəcanlandıra, sakitləşdirə, qıcıqlandırır və sevindirə bilir. Beləliklə, insanın estetik zövqü və